

روایت اسنادی تاریخ جنون در ایران

زهرا علیزاده بیرجندی

دانشیار دانشگاه بیرجند

الهام ملک زاده

عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

روایت اسنادی تاریخ جنون در ایران

زهره علیزاده بیرجندی، الهام ملک زاده

سرشناسه: علیزاده بیرجندی، زهره، ۱۳۴۴ -

عنوان و نام پدیدآور: روایت اسنادی تاریخ جنون در ایران/ زهره علیزاده بیرجندی، الهام ملک‌زاده.

مشخصات نشر: تهران: فکر بکر، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۲۴۰ ص.: مصور.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۳۹۶-۹۸-۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: بیماری‌های روانی - ایران -- تاریخ -- اسناد و مدارک

موضوع: Mental illness -- Iran -- History -- Sources

موضوع: جنون (خردی) - ایران

موضوع: Insanity (Law) -- Iran

موضوع: بیماری‌های روانی - ایران -- تاریخ

موضوع: Mental illness -- Iran -- History

شناسه افزوده: ملک‌زاده، الهام، ۱۳۵۲ -

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶/ع۸۹/RC۴۵۱

رده بندی دیویی: ۳۶۲

شماره کتابشناسی ملی: ۴۷۷۱۶۲۸

ناشر: فکر بکر

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

چاپ اول: بهار ۱۳۹۶

امور فنی: انتشارات فکر بکر

صفحه آرایشی: فائزه دستگردی

طراح جلد: نفیسه شکرانی

لیتوگرافی و چاپ: واصف

قیمت: ۱۹۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۳۹۶-۹۸-۸

فهرست مطالب

مقدمه	۷
-------------	---

فصل اول:

نگرشم: مفهوم جنون در حوزه های ادبی، حقوقی و فقهی

مفهوم جنون و تلقی های گوناگون از آن در فرهنگ شرق و غرب	۱۳
مفهوم جنون و تلقی های آن در فرهنگ ایرانی - اسلامی	۱۸
مفهوم عقلاء المجانین در آثار عربی	۲۱
مقوله جنون در ادبیات داستانی ایران	۲۳
گستره معنایی جنون در فقه و حقوق	۲۶

فصل دوم:

ذکر مجانین و درمان دیوانگان در متون کهن و نسخ پزشکی

ذکر مجانین و درمان دیوانگان در متون کهن و نسخ پزشکی	۳۵
قانونچه	۳۶
قانون	۳۶
ذخیره خوارزمشاهی	۴۲
الابینه عن حقایق الادویه	۴۳
کتاب صیدنه تألیف ابوریحان بیرونی	۴۴
الکناش فی الطلب (مجموعه طبّی)	۴۴
کفایه فی الطب یا کفایه الطیب	۴۵
سته ضروریه و بیماری های روانی	۴۸
نگاهی به پیشینه و شیوه های درمان بیماران روانی در ایران	۴۹
مباحث حقوقی و قوانین مرتبط با بیماران روانی در ایران	۵۴

فصل سوم:

بازتاب مسائل مجانین در مصوبات مجلس شورای ملی

ذکر مجانین و مسائل آنها در مصوبات مجلس شورای ملی ۵۹

فصل چهارم:

وضعیت مجانین و دارالمجانین در شهرهای مختلف ایران

سیر تطور و شکل گیری تیمارستان تهران	۷۹
تاریخچه و پیشینه های شکل گیری دارالمجانین تهران	۸۰
دارالمجانین رشت	۱۲۴
شیراز	۱۲۵
اصفهان	۱۳۷
دزفول	۱۴۴
تبریز	۱۴۶
بهشهر	۱۵۱
همدان	۱۵۲
دارالشفای صاحبی یزد	۱۵۴
دارالمجانین مشهد	۱۵۵
فهرست منابع	۱۸۷

فهرست جداول

جدول شماره ۱: طرح مسائل مجانین در مجلس شورای ملی	۷۴
جدول شماره ۲: ریز برنامه دروس روان شناسی پزشکی ۱۳۵۰-۱۳۵۱	۱۰۳
جدول شماره ۳: آمار ورود و خروج بیماران تیمارستان تهران در سال ۱۳۱۷ ش.	۱۱۰
جدول شماره ۴: فهرست اسامی دیوانگان اعزامی از نجف آباد و هزینه نگهداری آنها	۱۳۹
جدول شماره ۵: پزشکان بلدیة مشهد و مجانین	۱۵۸
جدول شماره ۶: برنامه غذایی دارالمجانین مشهد اسفند ۱۳۰۷ تا آخر اردیبهشت ۱۳۰۸	۱۶۸
جدول شماره ۷: آگهی مناقصه ارزاق مورد نیاز دارالمجانین مشهد	۱۶۸
پیوست ها	۱۹۹

مقدمه

جنون از جمله مفاهیمی است که در تاریخ و فرهنگ بویژه در قلمرو متون ادبی، عرفانی، حقوقی، فقهی، پزشکی جایگاهی را به خود اختصاص داده است. این قلمرو گسترده ادبیاتی متنوع و تلقی های گوناگون پیرامون جنون را رقم زده است.

با وجود دستاوردی که مطالعه مطالعاتی جنون و حجم ادبیات تولید شده پیرامون آن، عرصه هایی در آن یافت می شود که مورد غفلت قرار گرفته است. مطالعات تاریخی و اسنادی یکی از این عرصه های مغفول به شمار می آید. از این رو نوشتار پیش رو می کوشد با تکاپو اسناد آرشیوی چشم اندازی از تاریخچه جنون در ایران از اواخر قاجار تا پایان پهلوی رقم ارائه دهد. در این چشم انداز، سیر تطور دارالمجانین ایران و تحولات ساختاری آن، وضعیت مجانین و معضلات آنها، مشکلات کادر درمانی در مراکز نگهداری مجانین، بررسی مصوبات مجلس شورای ملی در مورد مجانین، عریضه های خرد شده های مجانین و مسائلی از این دست مورد واکاوی قرار گرفته است. اسناد مورد استفاده در این پژوهش از مراکز اسنادی متعددی نظیر سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، و مرکز اسناد فارس به دست آمده است. علاوه بر اسناد آرشیوی، شالوده دیگر این پژوهش، آثار، خاطرات و نوشته های پیش کسوتان روانپزشکی در ایران نظیر دکتر میرسپاسی، دکتر رضاعی و دکتر داویدیان است که خود به عنوان منبع دست اول محسوب می گردد. در هر حال خوانش اسنادی، تاریخ جنون بازتاب روایت های ناگفته ای از زندگی مجانین و باورها و تلقی های رایج در مورد آنهاست. باورهایی که شیوه رفتار با مجانین، نحوه ی ارائه ی خدمات در مراکز نگهداری از مجانین و حتی کار بست شیوه های درمانی را رقم زده است.

اهمیت این پژوهش به سبب وجود مستندات زنده ای از تیمارستان ها، پزشکان، دست اندرکاران امور مجانین و از همه مهم تر مجانین و خانواده های آنهاست. وجود این مستندات افزون بر جذابیت متن و ارضای حسن کنجکاوی خواننده برای دانستن جزئیات، تضمینی برای وثاقت روایت نیز به شمار می آید. در تحریر حاضر برخی از مضامین تکراری در اسناد به اجمال آمده که این امر برای جلوگیری از اطاله کلام صورت گرفته است. با این همه کتاب حاضر صرفاً مقطعی از تاریخ جنون در ایران را به تصویر کشیده است. امید است که این تصویر در عطف نظر آحاد جامعه به بیماران روانی و ایجاد نگاهی دغدغه مند به مسائل آن، تاثیر گذار باشد.

در زمینه پیشینه تحقیق حاضر ضروری است به کتاب مایکل دلبو دالس^۱ تحت عنوان تاریخ جنون در جامعه اسلامی دوره میانه اشاره ای شود. نویسنده ای این کتاب در اول دسامبر ۱۹۸۰ و پس از یک سال تلاش برای تدوین نهایی کتابش دار فانی را وداع گفت. در زمان مرگش، دست نوشته هایش در انتشارات دانشگاه آکسفورد مراحل چاپ را سپری می کرد؛ دایانا ای. ایمیش که وظیفه نظارت بر چاپ کتاب دالس بر عهده اش قرار داده بود، شاگرد و دستیار تحقیقاتی دالس بود. وی در پیش گفتاری که بر کتاب تاریخ جنون در جامعه اسلامی دوره میانه نگاشته به مقام علمی دالس در میان دانشمندان، اذعان کرده و کتاب وی را از نظر غنای روایت های دست اول و دوم و رویکردهای فقهی به دیوانگی، درخور توجه و موضوع محوری بحث نویسنده را بررسی دیوانه در تاریخ دانسته است. در این کتاب مقوله بسیار دشوار و بغرنج دیوانگی نه تنها در حوزه های پزشکی، الهیات، کلام، سحر و فقه بلکه در محیط اجتماعی جامعه اسلامی مورد کنکاش و بررسی قرار گرفته است (دالس، ۱۳۹۵: ۱۳-۱۴).

کتاب مذکور در سه بخش و ۱۵ فصل تدوین شده است بخش اول با عنوان معالجه، طبیعت و ماوراء الطبیعه: پزشکی، دین و سحر، مشتمل بر ده فصل

می‌باشد. عنوان بخش دوم مفهوم دنیایی و مقدس است که در بردارنده فصول یازده، دوازده و سیزده کتاب مذکور است. آغاز اولین فصل این بخش با توضیح پیرامون مفهوم عشق شروع می‌شود و این که اگر عشق دنیوی به افراط کشیده شود نوعی دیوانگی است. در ادامه این فصل مباحثی از کتب مختلف بویژه آثار نویسندگان مسلمان در زمینه عشق و جنون مطرح شده و در لا به لای مباحث مطرح به داستان لیلی و مجنون و یوسف و زلیخا نیز اشاراتی رفته است.

بخش سوم کتاب با عنوان دیوانگی: برخورداری و محرومیت، در دو فصل به بررسی جایگاه دیوانه در فقه اسلامی و مواضع حکومت در برابر دیوانه پرداخته است. نویسندگان در برخی از بخش‌های کتابش تلاشی در جهت اثبات خاستگاه یونانی نظریات دانشمندان مسلمان در بحث جنون آغاز کرده است. و در این زمینه به ابتکارات، آرای تکلفی و حرایات بدیع دانشمندان مسلمان اشاره‌ای نکرده است. علاوه بر این ویژگی، در بدایه النجلی برخی از برداشت‌های غلط نیز در باب مفاهیم دینی شریعت اسلام در این اثر به چشم می‌خورد. در باب این مطلب که در متون دینی آمده است که دو فرشته همراه انسان هستند که یکی خوبی‌ها و یکی بدی‌ها را می‌نویسند (در واقع این مطلب با بدایه النجلی از آیه ۱۸ سوره قاف بیان شده است) دالس از این مفهوم برداشت نادرستی کرده و تصور کرده که یک فرشته فرمان به نیکی و دیگری فرمان به بدی می‌دهد (دالس: ۴۶۸).

سطور پایانی این کتاب که نشانگر مقایسه‌ای تطبیقی میان دیوانه در قبیله‌های بدوی و شهری دوره میانه است با این عبارات به انجام رسیده است:

«... تفاوت اصلی بین دیوانه در قبیله‌های بدوی و شهری دوره میانه، سازگاری احتمالی نشان می‌دهد. چنان که دیدیم دیوانه در جامعه دوره میانه بدون احترام نبوده است. از یک سو، رویکرد مثبت یا انسانی‌تر به دیوانه با تکرر گرایی درمان و از سوی دیگر، با رویکرد قرآنی، مجنون به عنوان فرد مجذوب خدایی و ضرورت محبت شخصی به فرد ناتوان، تسهیل شده است.» (دالس: ۷۰۲)

با بررسی محتوای این کتاب می‌توان دریافت که کتاب دالس با پژوهش حاضر

از نظر محتوایی و مقطع مورد مطالعه و بویژه منابع کاملاً متفاوت است، زیرا اثر پیش رو روایت اسنادی جنون در دوره پهلوی است. اگر چه در فصول ابتدایی پژوهش حاضر به دوره های پیشین نیز اشاره ای شده است.

در خاتمه از مساعدت های مدیر محترم انتشارات فکر بکر، آقای مهدی حبیبی، تلاش ها و همراهی های سرکار خانم فائزه دستگردی و خانم شهرزاد دهقانی قدردانی می شود.

زهره علیزاده بیرجندی - الهام ملک زاده

www.ketab.ir